

Deviáció, gondatlan bűnözés, megelőzés

Írta: Dr. Irk Ferenc

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági fejlődés felgyorsulásával egyidejűleg az összбűnözésen belül a korábbi időszakokhoz képest nagyobb jelentőségre tett szert a gondatlan бűнözés. Ezek a kutatások azonban csakúgy, mint a tapasztalatukra épülő munkák — főként azok, amelyek a jogi szakajtóban kerültek leközlésre — jórészt a mindenkori büntetőtörvénykönyv által бűнcselekménynek nyilvánított tetteket helyezték a középpontba. Alapvetően kriminológiai ihletésű művekről lévén szó, ennek ellenére gyakran foglalkoztak a бűнcselekmények háttérterületein fellelhető jelenségekkel, azokkal, amelyek megítélése jogrendünk szerint a бűнcselekményeknél enyhébb megítélés alá esnek, vagy éppenséggel nem is tekinthetők jogellenesnek. Voltak ugyanakkor szép számmal olyan publikációk is, amelyek teljesen vagy részben eltekintettek a büntetőjog által megszabott forma határaitól és a szituációra, a tette, a tettesre, a sértettre helyezték a hangsúlyt. Napvilágot látott néhány olyan, elsősorban a rendszeralkotás igényével fellépő dolgozat, amely célja a helyes — helytelen, de nem jogellenes — jogellenes tettek közötti összefüggések kimunkálása volt.

I. A gondatlan deviancia terjedelme és a jogi szabályozás

1. Terjedelem

A témakör terjedelmének felvázolásánál igen hasznos volna egy olyan definíció, amely azt tartalmazná, hogy mit értünk — általában, de témakörünk szempontjából különösen — deviancián, mely viselkedést, tettet tekinthetjük

deviánsnak. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ilyen, hazánkban egységesen elfogadott fogalom megalkotására tudomásom szerint nem került sor. A szakirodalom álláspontja — elsősorban a területi korlátok tekintetében — nagyon heterogén.

Még a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatássorozatának megindulásakor született egy olyan javaslat, amely szerint olyan gyűjtőfogalom kidolgozására lenne szükség, „amely azt veszi figyelembe, hogy a társadalom fejlődése szempontjából mi a funkcionális és a diszfunkcionális, és hogy az egyén életének teljessége, az egyéniség fejlődése szempontjából mi a kedvező és mi a kedvezőtlen”.¹ A továbbiakban ezt a szemléletet messzemenően figyelembe veszem. Teszem ezt annak ellenére, hogy nyilvánvaló: a *deviancia objektív és megélt kritériumai nem mindenkor esnek egybe*. Számos tett mind a társadalom, mind az egyéniség fejlődése szempontjából nézve diszfunkcionális és kedvezőtlen lehet, mégsem tekinthetjük deviánsnak. Egyszerűen azért, mert a társadalom tagjainak túlnyomó többsége a közösségi és/vagy egyéni érdekeit figyelmen kívül hagyó viselkedést tanúsít. Ilyen esetekben kívülről szemlélve — mindhiába állapítjuk meg a magatartásforma károságát, az deviánsnak nevezhető ugyan, de alaptalanul és az érintettek (a nagy többség) által elfogadhatatlanul.

A definiálás másik problémája az *időtényező*. Vannak magatartásformák, amelyeket — visszatekintve, utólag — deviánsnak nevezhetünk, korábban azonban nem voltak azok. Ez a megállapítás azonosképp érvényes jelenünkre is. Számos esetben a múltbeli deviáns viselkedés napjainkra nemhogy megtűrt, de kifejezetten pozitív értékekkel ellátott vagy szokványos, mindenki által tanúsított viselkedésformává vált.

Noha eddig jórészt szándékos emberi magatartásokkal összefüggésben mutattam be példákat, helytelen volna azt állítani, hogy a gondatlan magatartás területén az alapul szolgáló megfontolások nem érvényesek. Ki állíthatná pl., hogy egyes közlekedési szituációkban a közvetlen veszélyhelyzetek megte-

¹ *Andorka, R.*: A deviancia fogalmának meghatározása. In: *Miltényi K.*—*Münnich I.* (szerk.): *Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarok köréből*. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1980. 13—23. old. Ld. még ugyanerre *Malik, L.P.*: *Sociology of Accidents*. Villanova University Press 1970. 88. old.; *Seibel, D.*: *Abweichendes Verhalten und soziale Integration*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 24. Jg. (1972) 1—23. old.; a meghatározás nehézségeire *Edgerson, R. B.*: *Deviant Behaviour and Cultural Theory*. Addison—Wesley Publishing Comp. 1973. 1. old.

remtése ma kisebb kárt okoz, kevésbé diszfunkcionális, mint öt-tíz évvel ezelőtt. Pedig — számos esetben — ami akkor még deviáns volt, az ma már — a tömeges elterjedtség okán — átlagos viselkedési forma.

Vannak ugyanakkor olyan életterületek is, ahol a társadalmi érzékenység a korábban is nagymértékben diszfunkcionális, de megtűrt, nem kifogásolt, tömegesen tanúsított viselkedésformákat számos tényező hatására (mint pl. a nagyobbfokú tájékozottság, bizonyos tűréshatárok átlépése) deviánsnak bélyegez.

A deviancia tehát nagymértékben kultúrafüggő.² A kulturális változásokkal együtt — noha az objektív tényekben változás nem következik be, a megítélés szintjén — módosul az el- és az el nem fogadható viselkedésformák köre.

Külön szempontként kezelhető a deviancia *hivatalos megítélése*, és az ebben bekövetkező változások figyelemmel kísérése. Elegendő példaként utalni a magánvállalkozás nem is túl régmúltbeli és jelenlegi megítélésére.

A bűnözés körében a deviancia *határainak* megvonását számos tényező megnehezíti. A felsorolás teljességének igénye nélkül ilyenek: a különböző bűncselekménycsoportok eltérő jellemzői; a társadalmi és a jogi megítélés különbözőségéből adódó ellentmondások; információhiányok a társadalmilag kedvezőtlennek ítélt jelenségek fogalmáról és számszerűen mérhető terjedelmének nagyságáról. Ezt előrebozsátva tekintsük át a gondatlan bűncselekményekről szóló táblázatot!

Itt jegyzem meg, hogy amikor a továbbiakban a devianciáról, a deviáns viselkedésről szólok, megállapításaimat értelemszerűen annak gondatlan formáira korlátozom. Amikor ettől eltérek, ezt külön jelzem.

Megjegyzem, hogy a *deviancia és a gondatlan bűnözés* kapcsolatának vizsgálata során semmiképp nem szorítkozhatom a büntető törvénykönyv által büntetni rendelt cselekmények körére. A gondolatmenet nem állítható meg a bűncselekményi kritériumokat ki nem merítő, de a jog által meg nem tűrtnek — és ezért a jelenlegi hazai jogrendszerünkben a szabálysértések körébe sorolt — cselekményeknél sem. Vizsgálódásunkat — még ha ennek morfológiai hát-

² Vö.: Lemert, E. M.: *Social Pathology. A System Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. Mc. Graw-Hill Book Comp. New York—Toronto—London 1951. 22—23. old.; Jessor, R.—Graves, T. D.—Hanson, R. C.—Jessor, S. L.: *Society, Personality and Deviant Behaviour*. Holt Rinehart and Winston New York—Chicago—San Francisco 1968. III. és 129. old.; Kornhauser, R. R.: *Social Sources of Delinquency*. University of Chicago Press Chicago—London 1978.; Goffmann, E.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat 1981. 277. old.

Gondatlanságból elkövetett bűncselekmények száma 1980-ban és 1984-ben az egységes rendőrségi-ügyészeti statisztika szerint

A cselekmény megnevezése	Btk §	A cselekmény száma	
		1980	1984
Emberölés	166. § (4)	59	45
Súlyos testi sértés	170. § (6)	404	448
Foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés			
Alapeset	171. § (1)	141	135
Maradandó testi fogyatékoság, súlyos egészségromlás, tömegszerencsétlenség	171. § (2/a)	61	54
Halált okozó	171. § (2/b)	85	90
Kettőnél több ember halála, halálos tömegszerencsétlenség	171. § (2/c)	1	2
Közlekedés biztonsága elleni bűncselekmény			
Vasúti		14	29
Légi, vízi		0	1
Közúti		20	51
Vasúti, légi vagy vízi közlekedés veszélyeztetése	185. § (3)		
Vasúti		30	25
Légi		4	3
Vízi		10	2
Közúti baleset okozása Alapeset	187. § (1)	3 023	3 324
Maradandó testi fogyatékoság, súlyos egészségromlás, tömegszerencsétlenség	187. § (2/a)	219	206
Halált okozó	187. § (2/b)	564	528
Kettőnél több ember halála, halálos tömegszerencsétlenség	187. § (2/c)	18	22
Családi állás megváltozása	193. § (3)	0	0
Államtitoksértés	221. § (3)	2	0
Hamis vád	234. §	48	37
Hamis tanúzás	238. § (6)	12	5
Közvesélyokozás	259. § (4)	15	22
Közérdekű üzemek működésének megzavarása	260. § (3)	3	11
Közokirat-hamisítás	274. § (2)	12	23
Visszaélés ártalmas közfogyasztási cikkel	279. § (3)	2	0
Környezetkárosítás	280. § (3)	0	0
Természetkárosítás	281. § (3)	0	3
Gazdálkodási kötelesség megszegése	287. § (1)	0	0
Rozsaz minőségű termék forgalomba hozatala	292. § (2)	0	0

Gondatlanságból elkövetett bűncselekmények száma 1980-ban és 1984-ben az egységes rendőrségi-ügyészeti statisztika szerint (folytatás)

A cselekmény megnevezése	Btk §	A cselekmény száma	
		1980	1984
Működés hamis tanúsítása	295. § (2)	0	0
Ártórigítás	301. § (4)	30	8
Kézeltetés veszélyeztetése	303. § (3)	0	1
Devizagazdálkodás megsértése	309. § (5)	1	2
Hányag kezelés	320. § (1)–(2)	210	267
Rongálás	324. § (6)	113	181
Gondatlan bűncselekmény összesen:		5 101	5 525

értéke többnyire hiányzik is — ki kell terjesztenem mindazokra a jelenségekre, amelyek az előzőekben idézett gyűjtőfogalom kritériumait ki-merítik.

Igaz ugyan, hogy ez szükséges: tesz egyfajta spekulatív, mérésekkel nem igazolható gondolati megközelítést. Ez pedig önmagában gyanús lehet mind-azok számára, akik egy-egy terület szokásosnál szélesebb körű vizsgálatának már a megkísérlésében is a partatlanság veszélyét vélik felfedezni. Ellenér-ként felhozható, hogy a felfogásmódom egyrészt egyetlen tudományterülettel sem idegen; másrészt az elvonatkoztatás minden esetben reális, számos tény- kutatáson alapuló megállapításra támaszkodik.

Viszonylag a legteljesebb képet a közúti közlekedés körében megvalósuló devianciáról kaphatjuk. A társadalmi igény függvényében a gondatlan emberi magatartás számos összefüggésének kimunkálása immár több mint hatvan éves múltra tekint vissza. Ez azonban nem jelenti azt, mintha akárcsak megkö- zelítenék a teljeskörűséget. Ha tudásunk kielégítő volna, nem állhatnának szemben olykor merőben eltérő nézetek a hibás viselkedés mechanizmusáról, fő okairól, a megelőzés hatékony eszközeiről és módjairól. Ez utóbbihoz — a kriminológus számára jól érthetően — hozzájárulnak a jogi szabályozásban megmutakozó nehézségek is.

A balesetek és a bűncselekmények számát a szabálysértések számával össze- hasonlítva pedig — még ha túlságosan messzemenő következtetésekre jogot nem is adó — információt nyerhetünk a deviancia és a jogkövetkezmenyei viszonyáról. (A szabálysértések számát különösen erős fenntartásokkal kell

kezelnünk. Egyelőre csak azt jegyezzük meg, hogy a tényleges deviancia e számnak — pontosan nem ismert — többszöröse!)

Az utóbbi években (a Btk. módosítása óta) gondatlan közlekedési bűncselekményért évente mintegy 3000 személyt vonnak felelősségre. Évente mintegy 9000 halálos és súlyos kimenetelű közúti közlekedési baleset történik, amelynek során a meghalt és megsérült személyek száma mintegy 10 500. A közúti közlekedésben szabálysértési úton a rendőrség mintegy 90 000 személyt vont felelősségre. (Ha az ittas vezetés miatt felelősségre vontakat is ide számítjuk — akik viszont egyetértésben a jelenlegi büntetőjogi szabályozással, véleményem szerint sem tartoznak a gondatlan deviánsok körébe — ez utóbbi szám mintegy 8500 fővel emelkedik.) Nagyságrendek érzékeltetéséről lévén szó, elegendőnek tartom a durva (tendenciákat és évi ingadozásokat nem tartalmazó) megközelítést. Ebből is kivehető, hogy egyrészt a büntetőjog a bizonyítottan deviáns magatartást tanúsítóknak csak egy töredékét képes hatáskörébe vonni; másrészt a balesetek számához képest a felelősségre vontak száma viszonylag alacsony. Ez pedig összegezve azt a következtetést sugallja, hogy a jog intézményrendszere — itt még nem tárgyalt okok miatt — a gondatlan bűnözés viszonylag legteljesebben kimunkált területén is csak igen szerény erőfeszítésekre képes.

Más adatokból viszont tudjuk, hogy a deviancia e területe által mérhetően (!) okozott *károk* nem csekélyek. Óvatos becslések szerint csak a közúti közlekedés körében a tiszta népgazdasági veszteség évente eléri a 4—5 milliárd forintot. A balesetek egész körére kiterjesztve e számítást, a kár nagysága eléri vagy megközelíti a 210—240 milliárd forintot. (Megjegyzem, hogy ennek az összegnek jelentős része „késlettelve” terheli csak meg a népgazdaságot. A halálos vagy csonkulásos kimenetelű balesetek okozta veszteség — a termelőerő kiesése folytán — a balesetet szenvedett várható aktív idejének végéig, évenként elosztva okozza a kárt a társadalomnak.)

A gondatlan deviancia két másik, szám szerint legalábbis legjelentősebb csoportjáról információink még hiányosabbak, mint a közlekedés körében. Amíg az üzemi balesetek körében legalább baleseti adatszolgáltatás van (kriminálstatisztika viszont nincs), addig a háztartási-szabadidő balesetek körében még ilyen adatokkal sem rendelkezünk. Csak reprezentatív felmérésből tudjuk, hogy a baleseteknek kb. 15%-a a közlekedési, 20%-a az üzemi, 46%-a az otthoni, míg 19%-a az egyéb baleset.

A gondatlan deviancia többi területéről, annak kárkövetkezményeiről ké-

pünk még hiányosabb. Részint azért, mert a jog nem szabályozza őket. Részint azért, mert bár elméletileg szabályozza (pl. vásárlók megkárosítása, környezet-, természetkárosítás), gyakorlatilag a devianciák e formájába számos ok miatt nem avatkozik be. Részint azért, mert beavatkozik ugyan, de a társadalom és jog együttesen nem oly érzékeny, hogy az alapjelenség lényeges megváltozását képes volna elérni. Hangsúlyozni kell a két tényező (a társadalom érzékenysége és a jog) együttes előfordulását. Azt ugyanis aligha állítanánk, hogy pl. a vásárlók megkárosítása körében hiányzik a társadalmi érzékenység. A tömegkommunikációs szervek tevékenysége a legékezebb bizonyítéka annak, hogy a társadalom nagy többségét erősen zavarja e cselekménykör. (Más kérdés, hogy alappal vagy anélkül, ezek mögött mindig szándékosságot vélelmez.) A jog azonban — jelenleg — nem képes e körbe hatékonyan beavatkozni. Már most előrebozsátom: a változást jövőben sem a büntetőjog intenzívebb közreműködésétől lehet várni, hanem olyan feltételek megteremtésétől, amelyek (mint pl. az előrecsomagolt áruk túlsúlyba kerülése a kereskedelem területén, a helyszíni számolás körének csökkentése zsebszámológépek elterjesztése útján stb.) kizárják nemcsak a gondatlan elkövetéseket, de a szándékos cselekmények megvalósításának többségét is.

2. Jogi szabályozás

A *gondatlan bűnösség* jogi fogalom. Nehézséget okoz, hogy e jogi műszó noha az utóbbi évszázadban a köztudatban is elterjedt, a kriminológia nem bűnügyi tudományok körébe sorolható segédtudományai (így a legjelentősebbek: a szociológia, a pszichológia és a pedagógia) nem használják. A gondatlanság helyett az emberi viselkedés hibáiról, a felelőtlenségről, a nemtörődomségről, a közömbösségről, vagy éppenséggel a nem normaadekvát avagy hibás beállítódásról szólnak. Ezek ugyan a gondatlanságnak fogalmilag tartalmilag szinoním kifejezései, mégsem egyenértékűek vele. Ebből fakad, hogy számos olyan, az uralkodó normáknak meg nem felelő, egyéni vagy csoport, avagy ösztársadalmi szinten érvényesülő nem normakövető viselkedéssel is dolguk akad, amelyet a büntetőjog saját fogalmi körében nem tekint gondatlan emberi magatartásnak.

A gondatlan bűnösség fogalmi rendszere hazánkban a bűnügyi tudományokban — így a büntető jogalkotásban és jogalkalmazásban is — egységes. A

büntetőtörvénykönyvben és a jogdogmatikai szakirodalomban hagyományosan megfogalmazott álláspontoktól³ elszakadva, de azokat maximálisan szem előtt tartva a lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy gondatlannak az olyan, a büntetőtörvénykönyvben pontosan körülírt tettet nevezhetjük, amely nélkülözi a következmény előidézésére vonatkozó közvetlen és/vagy közvetett szándékot és amely a társadalomnak valamilyen közvetlen vagy közvetett kárt okozott.

Elméletben könnyű, gyakorlatban viszont nehéz lehet olykor a *szándékoság és a gondatlanság elhatárolása*. Nemcsak olyan formában, hogy néha nem sikerül felismerni (és ráadásul még bizonyítani is) a szándék tárgyát, irányát. Ennél feltehetően gyakoribb és súlyosabb nehézséget jelent a mindennapi jogalkalmazásban a *dolus eventualis* és a *luxuria elhatárolása*. (Megintcsak bizonyítástechnikai nehézségek miatt.) Kutatási szinten pl. — a bűncselekmények megjelenési formái, az elkövetés körülményei, módszerei stb. megfigyelése útján is — nem egy esetben felmerült a gyanú, hogy a hanyag kezelésbe sorolt bűnügyek egy el nem hanyagolható része valójában hűtlen kezelés — csak éppenséggel a szándékoság nem bizonyítható.⁴ Hasonló megfigyeléseket végeztünk a — különösen az ismerősök sérelmére elkövetett — gondatlan emberölések és súlyos testi sértések körében is.⁵ Ezúttal a szándékos emberölés volt igen gyakran vélelmezhető, ezt azonban nem lehetett bizonyítani.

3. Törvényszerűség és véletlenség

Korábbi kutatásaink eredményeinek ismertetése során több ízben felhívtam a figyelmet arra, hogy a jelenlegi jogalkotás és jogalkalmazás következményképp számos *véletlenszerű tényező* játszik szerepet abban, hogy valaki bűnel-

³ Vö. *Esner, F.*: Das Wesen der Fahrlässigkeit. Deuticke Leipzig—Wien 1910. 12—16. old.; *Hajdu, L.*: Az első (1795-ös) magyar büntetőködextervezet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 392. és 394. old.

⁴ *Krdnitz, M.*: A társadalmi vagyont gondatlanul károsító bűnözés. Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok 19. kötet (1982) 182—231. old.

⁵ *Tóvassy, T.*: A gondatlan emberölésekről. Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok 20. kötet (1983) 174—209. old.; *Tóvassy, T.*: A gondatlan súlyos testi sértésekről. Kriminológiai és Kriminológiai Tanulmányok 21. kötet (1984) 266—294. old.; *Bakóczy, A.*: Az emberölés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.

követővé válik-e vagy sem. A leglátványosabb példák a közlekedés köréből hozhatók. Gyakran tizedmásodpercek és centiméterek döntik el azt, hogy valaki okoz-e súlyos közlekedési balesetet és így elkövet-e közlekedési bűncselekményt vagy sem. Megállapítható: ugyanezek az összefüggések a balesetek minden fajtájánál jelentősek. Amennyiben a véletlenszerűséget a potenciális tettes szemszögéből vizsgáljuk: olyan további tényezők is szóhoz jutnak, mint pl. a potenciális sértett bűncselekmény-elhárítási lehetősége, képessége és készsége; súlyos sérülés esetén az orvosi segítség gyorsasága és minősége. Hasonló szempontok érvényesülnek csaknem minden olyan gondatlan bűncselekmény esetében, amikor a tényállás megvalósulását a jogalkotó valamilyen társadalomra káros következmény bekövetkezéséhez köti.

Nyilvánvaló, hogy amennyiben valamilyen jelenség körében a megítélés alapja túlságos mértékben függ a hibázó ember által befolyásolhatatlan, tőle független tényezőktől, fennáll a veszélye annak, hogy egy-egy konkrét esetben azt a személyt minősítjük súlyos mértékben deviánsnak, aki — a véletlen körülmények szerencsétlen összejátszása folytán — ezt a címkézést esetleg meg sem érdemli.

Gondoljunk a következő — meglehetősen jellemző — esetre. A gépjárművezető gondatlan magatartást tanúsít és ennek következtében gyalogost gázol el, aki életveszélyes sérülést szenved. Az egyik — szélsőségesen kedvező — esetben a balesetet követő néhány percen belül a baleset színhelyére érkezik a jól felszerelt mentőautó. Az azonnali orvosi beavatkozásnak köszönhetően a sérült életét sikerül megmenteni. A másik — szélsőségesen kedvezőtlen esetben — az orvosi segítség megérkezésére órákat kell várni. A sérült közben meghal. [A példa nem csak elméletileg helytálló. Amíg pl. az NSZK-ban a közúti baleseti sérültek 0,3%-a hal meg, addig hazánkban ez a szám: 2,1%. Ez a jelentős (hétszeres) eltérés független a balesetekben részesek szituatív szerepjátszásától. A döntő tényező: a mentés színvonalában mutatkozó nagyszágrendi eltérés.] Valószínűleg senki nem állítaná azt, hogy az utóbbi esetben — noha a viselkedési hiba azonos az előbbivel — a járművezető nagyobb mértékben gondatlan, mint az első alkalommal. Hiszen aligha volna elvárható bárkitől is, hogy gondosságát a várható következmény súlyosságához, illetve gondatlansága folytán előálló következmény „korrigálásának” lehetőségeihez (mint amilyen a példában is említett orvosi segítségnyújtás) igazítsa.

A véletlen szerepe a közvéleményre is nagy hatást gyakorol. Erre vezethető vissza az a gyakorta hallható — de a kutatási eredmények ismeretében minden-

képpen túlzó — megállapítás, amely szerint pl. a balesetek, bizonyos természeti katasztrófák elkerülhetetlenek. Ez a szemlélet azért veszélyes, mert nem ismeri a jelenségek mögött meghúzódó szükségszerű összefüggéseket és eleve lemond minden megelőzési lehetőségről. A véletlennek szűkül a szerepe, ha nem a következményt, hanem az emberi magatartást kíséreljük meg nyomon követni. Ha nem a következmény súlyossága, hanem az elkövetett viselkedési hiba jellege, minősége alapján alkotunk véleményt egy-egy emberről. Bizonyos véletlenszerű tényezők a magatartás megfigyelésére alapozott ítéletalkotás során is szerepet játszanak. Erre egyetlen példa: amennyiben valakinek deviáns viselkedéséről alkotott képét egyetlen szabálysértésre alapozzuk, úgy ebben — többek között — jelentős szerepe van az ellenőrző apparátus kiépítettségének, tevékenysége súlypontjának, aktivitásának.

A jelenlegi helyzet legfőbb negatívumainak felvázolása két okból is indokolt. Egyrészt azért, mert van lehetőség az ellentmondások jelentős részének felszámolására (erről később még lesz szó); másrészt a devianciában a kutatási eredmények szerint döntő szerepet játszanak a törvényszerű tényezők.

Nyomban előre kell bocsátani: a *törvényszerű* determinánsok uralma (a következmények vonatkozásában is!) nem egyedi, hanem tömegjelenségi szinten, kutatási minták statisztikai elemzése során jelentkezik. Így az a különös helyzet áll elő, hogy amíg a deviancia (vagy súlyosabb formájában: a bűncselekmény) előidézőit tömegjelenségi szinten a jog helyesen választja el a többségtől, addig egyedi szinten — mai viszonyaink között — szinte soha nem bizonyítható, hogy a súlyos bűncselekmény törvényi tényállásának megvalósítása miatt deviánsnak címkézett egyén valóban elválik-e a többségtől.

Tömegjelenségi szinten a helyes állásfoglalás bizonyítékai azok a kutatások, amelyek során azonos ismérvek alapján hasonlítottuk össze a feltűnő (bűncselekményt elkövető) és feltűnésmentes viselkedést tanúsítókat. A tapasztalatok azt mutatták, hogy számos ismérv kapcsán lényegi különbségek mutatkoztak a két csoport között. (Ez azonban még csak tény, de nem biztos, hogy értékítélet alapjául is szolgálhat. Nem biztos, hogy aki deviáns, azt feltétlenül a büntetőjog eszközeivel — vagy főként nemcsak azokkal — kell és lehet jobb útra téríteni. A kérdéskör azonban már túlmutat vizsgálódási területünkön, ezért az itt jelentkező problémákra, kérdésfelvetésekre és válaszokra nem térek ki.)

A kutatások azonban egy további, az emberi viselkedés megítélésénél el nem hanyagolható következtetés levonására is módot adtak. Miként a devianció csaknem összes formájánál, úgy a gondatlan magatartás tanúsítása során is

társadalmat károsító vagy veszélyeztető következmény bizonyos *szituatív* *tételek* időbeli egybeesését igényli. Amennyiben ezek a körülmények nem pontosan akkor és úgy találkoznak: a magatartás ugyan lehet deviáns, a következmény elmarad. Az egyetlen lényeges eltérés, hogy míg a szándékos tettek esetében a személy vagy kifejezetten keresi ezeket a körülményeket vagy azok meglétét tapasztalva hajtja végre cselekményét, addig a gondatlan elkövető (általában) nem veszi észre, nem tudatosítja a körülmények veszélyes együttlétét, vagy észleli ugyan azokat, de ennek ellenére bízik azok káros hatásának elmaradásában.

II. A gondatlan deviancia és a közvélemény

Az előzőekben elfogadtam azt az álláspontot, amely a devianciát mintegy kívülről szemlélve annak a társadalomra és az egyes egyénre gyakorolt hatásán keresztül méri le veszélyességét. Preventív szempontból azonban elégedetlenné annak tanulmányozása, hogy a társadalom, annak bizonyos csoportjai hogyan viszonyulnak az objektív mércével deviánsnak minősített tettekhez, magatartásformákhoz.

Először is le kell szögeznünk: a *közvéleményi és a kutatói megítélés* nem feltétlenül esik egybe.⁶ Elképzelhető, hogy az utóbbi álláspont egy bizonyos (esetleg nagyon szűk) réteg, érdekcsoport nézeteit tükrözi, amivel még más csoportok sem azonosulnak, nemhogy az egész társadalom. (A legutóbbi választat úgyszólván elképzelhetetlen.) Megjegyzem, hogy már a „deviancia”, „deviáns” kifejezések értelmezése során sem esik teljes mértékben egybe a közvéleményi és a — bűnözés területén jogi háttérbázist maga mögött tudó

kutatói álláspont. (Éppígy eltérés lehet a hatalom által deviánsnak minősített és a kutató által ilyennek tekintett magatartásformák köre között is.) A negatív deviancia (mert mi értelemszerűen mindig csak erről beszélünk) az átlagtól való kedvezőtlen irányú eltérést jelenti. Ennek megítélése több okból problematikus. Egyrészt azért, mert az átlag (esetünkben a társadalmi átlag)

⁶ Vö.: *Hulsman, L. H. C.: The Decriminalization. General Report of the International Association of Penal Law. Bellagio 7—12 mai 1973. Centro Nazionale di Prevenzione e Difesa Sociale Milano 1975. 20—29. old.*; *Keckeisen, W.: Die gesellschaftliche Definition abweichendes Verhaltens. München 1974. 54. old.*

meghatározása objektíve (kivülről szemlélve) meglehetősen nehéz. Másrészt azért, mert a különböző csoportoknak, rétegeknek, egyéneknek más-más el-képzésük van erről.

További problémaként jelentkezhet az a tény, hogy a kivülről helyesnek tar-tott viselkedéssel jelentős tömegek nem képesek vagy nem is akarnak azono-sulni. Miként ez a korábbi fejtegetésekből következik, ezek az emberek, cso-portok, rétegek, a lakosságon belüli jelentős számarányuk miatt a populáción belül nem deviánsok, a velük szemben támasztott elvárások alapján viszont azok.

Korábban már szó volt a kivülről szemlélt és a megélt deviancia ellentmon-dásairól. E kérdéskört tovább mélyítve vizsgáljuk a *deviancia és a közvéle-mény* kapcsolatát. Elsőként arra látszik szükségesnek a figyelmet felhívni, hogy nemcsak a devianciáról alkotott véleményben lehet igen nagy különbség a különféle társadalmak, illetve egy adott társadalom különféle csoportjai kö-zött. Hasonlóképp igen jelentős eltérések mutatkozhatnak meg a deviancia, a deviáns emberek viselkedésének toleranciájában, mind a deviációs kört, mind a viselkedést illetően.⁷ Ebben véleményem szerint alapvetően két té-nyező játszik döntő szerepet: az informáltság és a kulturális hagyományok. A kettő szorosan összefügg egymással. A deviancia lényegének, összetevői-nek, hatásmechanizmusának, szükség- és véletlenszerű tényezőinek részletes feltárása segítséget nyújthat a kedvezőtlen kulturális hagyományok továbbélé-sének lerövidítéséhez. Ellenkező esetben a két kedvezőtlen szabályozó elem egymást erősíti.

Az ember *gondatlan* viselkedésére visszavezethető deviancia társadalmi megítélésében szerepet játszanak mindazok az emberi vélekedést befolyásoló tényezők, amelyek a deviancia számos, egyéb formájánál is fellelhetőek. Már ehelyütt meg kell jegyezni, hogy e vélekedések gyakran ellentmondásosak. Ebben nagy szerepet játszanak a korábban említett tényezők, továbbá — külö-nösen az utóbbi negyedszázadban — a tömegkommunikáció manipuláló hatá-sa. Visszatükröződnek az állásfoglalásokban olyan problémák is, mint az át-

⁷ Így: Hart, H. L. A.: *The Morality of the Criminal Law*. Magnes Press Jerusalem, Oxford University Press London 1969. 44. old.; Kapitány, Á.—Kapitány, G.: *Értékrendszerünk*. Kossuth 1983. 38. old.; Pelle, J.: *Zsákmányolt lányok*. In: Ratzky Rita (vál.): *Írószemmel* 1982. Kossuth 1983. 203—212. old.; Rátkóczi, É.: A „csöves”kérdés megértéséhez. In: Ratzky i.m. 190—202. old.

különböző társadalom átmenetileg hibás értékrendszer-preferenciája, általában a társadalom, a különböző csoportok, rétegek, egyének objektív és (szubjektíválódott) szükséglet-, érdek-, értékrendszerei közötti ellentmondások. Most nézzük meg, hogy ezek közül — témánk szempontjából — melyek a leglényegesebbek?

Véleményem szerint első helyen áll a tudatlanság, a gondatlan emberi viselkedés determinánsairól és determinálódásáról az információhiány. Ez annál súlyosabb probléma, mert még ha rendelkezésre is állanak mindazok az ismeretek, amelyeket a szakemberek az elmúlt fél évszázadban feltártak, a jelenség akkor sem könnyű megérteni.

Megfigyelhető, hogy — miként számos más, esetleg szándékos emberi tett esetében is — az átlagember alapvetően eltérően ítél meg egyazon, a hivatalos norma- vagy az általánosan elfogadott értékrendbe ütköző tettet általános és egyedi szinten. Ennek talán legfőbb oka az, hogy míg az előbbi esetekben következményt helyez az előtérbe, ennek alapján alkot ítéletet, addig az utóbbi esetben a konkrét embert a felismert (és olykor hosszú időn át alaposan megismert) pozitív és negatív személyiségjegyei által kialakított emberkép alapján értékeli. Mindkét esetben — bár ellentétes előjellel — nagy szerepet játszik az *előítélet*.⁸ Ezért szinte törvényszerű, hogy a személyt — még ha vétkessége utólag megállapításra is került — közvetlen környezete (munkatár-

barátai, közelebbi és távolabbi ismerősei, no és természetesen családja) megértéssel fogadja. Azt igyekszik megérteni és -magyarázni, hogy miként történhetett ilyen „baleset” azzal, aki pedig személyisége alapján valójában igen rendes ember. A következtetések egyértelműek: ha valaki a másikat nem ismeri, véleményt egyetlen tette következményei alapján alkot róla. Amennyi-
viszont ismeri, tettet és következményét egyaránt a róla kialakított benyomások összessége alapján ítéli meg. (Érdemes megjegyezni: ez utóbbi hatásmechanizmus eredményezi azt is, hogy a büntetőeljárás sem képes mindig beváltani a hozzá fűzött reményeket. Nem segíti olykor elő az a tanulási folyamat, amelynek következménye az eljárás alá vont, büntetéssel sújtott személy beállítódásának megváltozása kellene legyen.)

Az előbbi példa alkalmas egy másik, tipikus jelenség bemutatására. Az emberek (egyik társadalomban inkább, a másikban kevésbé) hajlamosak előítéleteik alapján véleményt formálni bizonyos közösségekhez tartozó egyének

tetteiről. Kedvezőtlén esetben ez a mechanizmus annyira erős, hogy nagyban vagy teljesen háttérbe szorítja az objektív tényeken alapuló véleményalkotást. Ha ez a kép erősen rögzül: adott szituációban az előbbi tipizálás alapján vélekedik, s a tényleges körülményeket teljes mértékben figyelmen kívül hagyhatja.

A zavarok forrásának bemutatása azonban nem ért véget. A gondatlan deviancia csaknem mindegyik, a büntetőjog által is szabályozott területéről hozhatók példák. Most nézzünk két olyan esetet, ahol a latencia igen nagy, a deviancia bizonyos foglalkozási csoportokon belül különösen számottevő, a büntetőjog pedig — a statisztikai adatok szerint — gyakorlatilag hatástalan. Ezek: a természet- és környezetkárosítással, valamint az árdrágítással kapcsolatos bűncselekmények. A Btk. 280. § (3) bekezdésében foglalt tényállást (környezetkárosítás) a statisztika szerint 1980—1984 között senki nem valósította meg. A 281. § (3) bek-ben foglalt tényállást (természetkárosítás) 1984-ben 3 esetben, a 301. § (4) bek-ben körülírt cselekményt 1984-ben 8 esetben valósították meg. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbi bűncselekményt — a statisztika szerint — 1980-ban még 30, de 1983-ban is még 17 esetben követték el.)

A tömegkommunikációs források ugyanakkor nem csökkenő intenzitással számolnak be ezen bűncselekmények nagy számáról. Az árdrágítás tényét pedig csakúgy, mint az ugyane körbe sorolható gazdálkodási kötelezettség megszegését, a rossz minőségű termék forgalomba hozatalát (ahol évek óta ugyancsak gyakorlatilag nincs „ügy”) az emberek nap mint nap saját bőrükön érezhetik. A tényleges és a jogilag is értékelt devianciáról alkotott egység hiánya megnehezíti, hogy a közvélemény helyes módon foglalhasson állást a mindennapjait, illetve a jövőjét, környezetét érintő kérdésekben.

A közvélemény állásfoglalása további szempontokból is ellentmondásos. Ezekben már gyakran játszanak szerepet réteg- vagy csoportspecifikus értékrendszerbeli zavarok. Jól megfigyelhető, hogy — az általános viselkedés szintjén és nem egy-egy súlyos következmény során adott reakció alkalmával — a társadalom egyes rétegei különösen előtérbe helyezik a dologi értékeket az élet, a testi épség, még inkább az egészség értékével szemben. Példaképp hozható fel az a nem ritkán tapasztalható, kívülről szemlélve nyilvánvalóan önpusztító életmód, amely a hosszú távú egészségi következményekkel nem törődve igyekszik az anyagi javak minél nagyobb bőségét gyorsan megteremteni. (Szociológiai munkákból tudjuk, hogy ennek az életformának a történelmi múltba nyúló hagyományai vannak hazánkban.) Tény, hogy ez a dologi javak

előbbségét elismerő értékrend visszatükröződik a mindennapi viselkedésben. Hozzájárul az írott normák semmibe vételéhez, íratlan normák esetében hibás rangsoroláshoz. Minden hazai és külföldi kutatás azt bizonyítja, hogy hátrányos helyzetű emberek csoportjába sorolható egyének az emberek nagy többségénél sokkal sérülékenyebbek és gyakrabban idéznek elő sérülést másoknak is. A balesetek körében végzett oktatások ezt a megállapítást egyszerűen bizonyítják. Az üzemi és háztartási balesetek körében ez még indokolható volna a balesetbe keveredést az átlagosnál inkább elősegítő munka- és életmóddal. A közlekedés körében azonban az esélyek már lényegében egyenlők. Mégis — különösen a járműbirtoklási arányokhoz képest — elsősorban a társadalmi rétegződés szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben lévő vesznek részt a balesetekben.

Ez a tény természetesen számos okkal magyarázható, amelyek közül csak egy volt az előbb említett. Külföldi és hazai kutatások azt is kimutatták, hogy olyan szempontok is szerepet játszanak, mint az érdekek helytelen felismerése és érvényesítése, az átlagosnál nagyobb kockázatvállalási készség, ami ráadásul hibás rizikóvállalási móddal társul.

Az is nyilvánvaló, hogy bizonyos *szubkulturákban* a problémamegoldás tipikus módjai általánosan elfogadottak. Olyanok, amelyeket más csoportok, sőt az egész társadalom deviánsnak minősít.

Eddig a probléma noha nem megoldott, de mégiscsak egy kis közösségen belül marad. Az utóbbi időszakban sokkal súlyosabb az a gond, hogy az egyén olyan környezetbe is kénytelen kerülni, ahol ezt a viselkedést, problémamegoldási módot a környezet semmiképp nem tolerálja. A kocsmai verekedők munkásszállásra kerülhetnek, közülük mind többen ülnek a gépkocsi volánja mögé. A két példabeli eset egyikében sem eltűrt a sérelem fizikai erőszak útján való megoldása. Különösen ott nem, ahol az egyén a sajátját sokszorosan meghaladó energiát képes rázúdítani az ellenfélre.

A közvélemény tolarenciája annak is függvénye, hogy mennyire informált ezekről a hatásmechanizmusokról. (Ennek hiányát bizonyítják pl. azok a kijelentések, állásfoglalások, amelyek hajlamosak a deviáns autósokat — csupán viselkedésük alapján — agresszívoknak megítélni, az agresszív vezetőket pedig gyilkosnak titulálni. Az ok abban rejlik, hogy a — magatartás törvényszerűségeinek hiányos ismerete folytán — sok esetben még elképzelni is képtelenek, hogy a deviáns autós egyszerűen ügyetlen, mást zavaró tettének semmi köze a partner bosszantásához. Ezzel tulajdonképpen visszajutottunk az elő-

ítéletekhez.) Az említettekén kívül pl. mennyire tájékozott arról, hogy milyen halvány határvonal húzódik a szándékos, akaratlagos tett és annak nem akart, nem szándékolt következménye között.

III. A gondatlan deviancia tipizálása

Az előző fejtegetésből már látható volt, hogy a deviáns viselkedési formák nagymértékben eltérőek, és megítélésük is sokban különbözhet. Már csak ezért is célszerű, ha bizonyos kritériumok alapján rendszerezzük őket. Ez alapvetően két síkon végezhető el: egyrészt viselkedési, másrészt a jogi megítélés dimenziójában, mint látni fogjuk: a kétféle megközelítés során a gondatlan deviancia bizonyos esetekben egybeeséseket, más alkalmakkor eltéréseket mutat.

1. A deviancia súlyozása a viselkedés szintjén

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgálódás alapvetően két, eltérő szempöngből végezhető el. Az egyik esetben valamely személy *egyetlen tetteről* vontunk le következtetést. A másik esetben — bizonyos időtartományon belül a *tettek összességét megfigyelve* — a tettesről alkotunk véleményt. A gondatlan deviancia körében a jog ma az elsőként említettnek biztosít elsőbbséget, olykor azonban — korlátozott mértékben — a másodikat is figyelembe veszi. A most következő fejtegetéssel az is a célom, hogy érzékeltessem: ebben a szemléletben van változásra szükség.

Képzeljük el, hogy az emberi viselkedést egy olyan egyenes mentén helyezük el, amelynek egyik végpontján szerepel a teljesen feltűnésmentes döntést hozó, míg a másikon a súlyos következményt kiváltó személy! A két végpont között azonban többé-kevésbé jól definiálható speciális ismérvekkel rendelkező állomások vannak.

A jogi háttérrel is mindenkor figyelemmel kísérő kriminológus értékítéleteinek meghozatala során mindig figyelemmel van a szabályozás lehetőségeire, kialakult formáira is. Ezt osztályozása során tekintetbe veszi.

Az *általános modell* ezek alapján a következőképp néz ki. Az emberi viselkedés tanulmányozása során megfigyelhető, hogy — legalábbis tömegjelenség-

gi szinten — a súlyos következményt eredményező tettet számos ún. konfliktushelyzet előzi meg. Egy-egy konfliktushelyzet előfutára pedig — ezeknél nagyobb számú — ún. „síma” (tehát veszélymentes) szabályszegés szokott lenni. (Ahol az emberi viselkedést az írott szabályok nem irányítják, ott ezek szerepét többnyire az általánosan elfogadott, bár íratlan normák veszik át. Gondolatmenetünkben tehát célszerű a szabálysértést és a normasértést szinoním fogalomként használni.)

Ismételten fel kell a figyelmet hívni arra, hogy — miként erről már az előzőekben röviden szó volt — a fokozatosság csak általános, tömegjelenségi szinten érvényes. Egyedi esetben nem feltétlenül, ezért ennek vizsgálata ilyen alkalmakkor mindig kívánatos volna.

A *feltűnésmentes viselkedéssel* bővebben nem célszerű foglalkozni. Definíciója már csak azért is lehetetlen, mert a kapcsolat igen szoros az egyes életterületeken megvalósított tevékenységekkel. Ezért a megfelelő absztrakció csak oly módon lehetséges, ha azt mondjuk: feltűnésmentes minden olyan viselkedés, amely a következőkben tárgyalt fokozatok egyikébe sem tartozik.

A következő fokozat legfőbb jellemzője, hogy a *normasértés* ugyan megvalósult, de olyan közegben, amely teljességgel *veszélytelen*. Az egyéb körülmények kizárják a súlyosabb fokozatok bármelyikének beálltát. (Gondoljunk olyan esetekre, mint pl. teljesen üres autópályán, világos nappal a sebességkorlátozás olymértékű túllépése, amely az adott körülmények között nem vezethet balesethez.)

Részletesebben kell szólnunk a *konfliktushelyzetekről*, mint az előbbinél súlyosabb fokozatról. Ezeknek ugyanis több fokozata ismeretes, ennek megfelelően megítélésük is eltérő. A fogalom a bűnügyi tudományok művelői számára is jól ismert. Hiszen a veszélyeztetési tényállások dogmatikai kimunkálása során hosszú idő óta használatos a közvetett és közvetlen veszély fogalma.⁹ Noha a két fogalomrendszer között vannak bizonyos eltérések (így többek között az, hogy a konfliktusok súlyossági fokozatai általában jobban finomíthatók, többfokozatúak, inkább mérhetőek, tehát könnyebben bizonyíthatók, mint a veszélyfogalom során használatos két lépcsőé), számunkra elegendő a két fokozat tanulmányozása.

⁹ Viski, L.: Közúti közlekedési szabálysértések elbírálása. Rendőrségi Szemle, 1962/12. 1005—1017. old.; Pintér, J.: A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 66., 86. és 91. old.

Konfliktuselméleti és -kutatási megközelítés szerint a két fokozatot az a legfőbb különbség választja el egymástól, hogy míg a *súlyosabban* gyakorlatilag a vizsgált személy szemszögéből nézve minden benne rejlő hiba jelen van a káros következmény megvalósulásához, és az csak rajta kívül álló, a környezet általa befolyásolhatatlan tényeződiknek (ideértve az esetleges partner helyes elhárító magatartását is) szerencsés összjátéka folytán marad el; addig a *másik, enyhébb* fokozatban noha a következmény beálltának veszélye reális, azonban a lehetőségek sokkal szélesebb körűek annak elhárításához.

Ismét fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mivel az élet igen széles mezejét átfogó jelenségkör tanulmányozásáról van szó, ennél konkrétabb definíció nemigen adható. Tudnunk kell azonban azt is, hogy a konkretizálás, egy-egy összetartozó jelenségkör esetében a pontosítás célszerű is, lehetséges is. Ezt bizonyítja, hogy pl. a közúti közlekedés körében az utóbbi egy-másfél évtizedben ezt a megközelítésmódot egyre szélesebb körben hasznosítják. Nagyszámú megfigyelés — sőt nemzetközi együttműködés — alapján lehetőség van arra, hogy az egyes fokozatokhoz számadatokat rendeljenek hozzá, és így azokat világosan elválasszák egymástól.¹⁰

Itt látszik indokoltnak röviden arról is szólni, hogy a jogi megközelítés, a jogalkotás változása még kontinensünkön sem egységes. Vannak olyan államok (ilyenek pl. a skandinávok), ahol a *veszélyeztetés* köre büntetőjogi kereteinek kitágulása, míg más államokban (így pl. hazánkban) épp ellenkezőleg: a veszélyeztetési tényállások számának csökkenése, az ilyen tényállásoknak a jogalkalmazásban való háttérbe szorulása a jellemző.

A veszélyeztetés két fokozatát noha számos (pl. a hazai) jogalkotás élesen megkülönbözteti, azonban az objektív ismérvek alapján több közöttük a közös, mint elválasztó ismérv. Igen nagy a rokonság a közvetlen veszély (vagy a súlyos konfliktus) előzőekben tárgyalt és az ún. „eredménycselekmény” jellemzői között. Egyéni döntési szinten semmiféle különbség nincs, csak a következményekben. Mint láttuk, már a súlyos konfliktus alkalmával is az egyénen kívül álló tényezők akadályozták meg a súlyosabb következmény beálltát. Ez a megállapítás — a gondatlan bűncselekmények többségében — méginkább érvényes akkor, ha a kárkövetkezmények súlyosságát vizsgáljuk. A baleseti jellegű bűncselekmények esetében a csak anyagi kár és a személyi

¹⁰ Összegezését legutóbb ld. Draskóczy, M.: A „forgalmi konfliktustechnika” módszerének alkalmazása. Kézirat. Közlekedéstudományi Intézet 1985.

sérülés közötti határvonal gyakorlatilag a normasértőtől teljesen független, szempontjából kizárólag véletlenszerű tényezőkön múlik.

Természetesen vannak olyan gondatlan bűncselekmények, amelyek alapját képező deviáns viselkedés, hibás döntés ilyen kárkövetkezményt nem idézhet elő. Olyan is, amely — ha megvalósul — azonnal katasztrofális következményeket szokott előidézni. Amennyiben azonban ezekben a körökben konkrét példákat hozunk fel (amelyekre a nagy szám és az eltérő életterületek miatt teljesszűren nincs lehetőségünk), belátható, hogy a megállapítások — megfelelő értelmezéssel — mindenütt igazak.

Példaként szolgálhat egyik részről a természet, másik részről a környezet megkárosítása. A természetkárosítás folyamánaképpen — legalábbis közvetlen oksági összefüggést feltételezve — nem szokott az emberi életben, testi épségben kár keletkezni. Rövid távon a környezetkárosítással is ez a helyzet. Szélsőséges megnyilvánulási formáiban (mint pl. az élővíz megmérgezése, atomerőmű-katasztrófa) azonban általában nem egy vagy néhány ember élet kerül közvetlen veszélybe, nem csak egynéhány ember halála fordul elő, hanem a károkozó energia jellemzőinek függvényében százak, ezrek, sőt embermilliók szenvedhetnek el súlyos fizikális hátrányokat a rosszul irányított termelési folyamatokból. (Most e jelenségek büntetőjogi minősítésének kérdése másodrendű. Lehet, hogy bizonyos esetekben nem a két fenti bűncselekmény valamelyikeként kerülne minősítésre a hibás tett, hanem pl. foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésként. A lényeg azonban az, hogy a lehetőségek a két szélsőséges esetben is igen nagymértékben különülnek el egymástól. Az egyik esetben nincs károkozás, a másik esetben ennek mértéke a megszozott, sőt az átlagos képzeletet is messze felülmúlóan nagy.)

2. A deviancia súlyozása a jogi megítélés szintjén

Már az előzők során is láthattuk, hogy a normaszegés veszélyességének megítélése ellentmondásos. A hatékony prevenció szempontjából fontos, hogy ezek lehetőség szerint teljesszűren a felszínre kerüljenek.

Az utóbbi évek magatartáskutatói — aligha csodálhatóan a közlekedési deviancia körében — megfigyelték, hogy a különböző súlyosságú deviációs formák közötti kapcsolatok nem egyformán szorosak. Azt már régről tudjuk, hogy a veszélyhelyzetet nem teremtő szabályszegések, a veszélyhelyzetek és

a balesetek között — tömegjelenségi szinten — kapcsolat van. Ez azt jelenti, hogy aki gyakrabban vét a normák ellen, az általában gyakrabban szokott veszélyhelyzeteket teremteni, s akik halmozzák az ilyen helyzetek megteremtését, azok közül nagyobb valószínűséggel kerülnek ki a baleset okozók.¹¹ Ennél sokkal újabb keletű az a felismerés, hogy a szabályszegés—veszélyhelyzetteremtés, illetve veszélyhelyzetteremtés—balesetokozás párok között a kapcsolat sokkal egyértelműbb, mint a két szélső póluson elhelyezkedők: a szabályszegők és a balesetokozók között.¹² Ez azt jelenti, hogy nagyobb a valószínűség a páronkénti, mint a két szélső póluson elhelyezkedő deviációs formák közötti megvalósulásra — egyazon személy esetében. Jellemzőbb az, hogy a sorozatosan súlyosabb fokozatot nem mutató szabálysértések elkövetője konfliktushelyzeteket fog előidézni, mint az, hogy balesetet okoz.

Van egy másik irányzat is — megintcsak a közlekedési magatartáskutatók körében —, amelyik nem szívesen tesz különbséget *balesetokozó* és *balesetben részes* (jogilag vétkes) személyek között. Azt az álláspontot vallja, hogy van az embereknek egy olyan köre, amely a többségnél nagyobb valószínűséggel vesz részt mindkét pozícióban a balesetekben. Őket balesetező személyiségeknek hívja. Vallja, hogy gyakran csak a véletlen, a jog bizonyítástechnikai nehézségei és olykor merev szemlélete eredményezik azt, hogy az ilyen egyének az egyik (a balesetokozó) vagy a másik (a balesetet elszenvedő) szerepében vesznek részt a balesetben. A deviáns viselkedés lényege esetükben az adott szituációhoz való alkalmazkodási zavarokban summázható. Azt állítja, hogy az áldozatok jogilag lehetnek ugyan vétkesek, jelentős részük morálisan elítélendő magatartást tanúsít; kisebb részük pedig ilyen ismérvekkel ugyan nem rendelkezik, de a visszatérő veszélyeztetettségük, az átlagosnál sokkal

¹¹ Ennek alapján folynak több évtizede vizsgálatok — mégpedig jórészt az első két csoportba tartozó személyek sokoldalú elemzése útján — arra vonatkozóan, hogy melyek a balesetező személyiség ismérvei. Lényegében ugyanerre a törvényszerűsége épít az ellenőrzés is, amely — ha korszerű — arra törekszik, hogy a veszélyesség válható magatartásformák magvalósítóit leplezze le.

¹² Vö.: Höfner, K. J.—Hosemann, A.—Michalik, Ch.: Ursachen von Verkehrsverstößen. Kuratorium für Verkehrssicherheit, Verkehrspsychologisches Institut Wien 1977. 3., 6. és 121—125. old.; Klebelsberg, D.: Zusammenhänge zwischen Verkehrssicherheit, Verkehrskonflikt und Verkehrsunfall. Kézirat 1977.

gyakoribb balesetbe keveredésük már önmagában bizonyíték arra, hogy képesnek bizonyos körülmények között azokhoz alkalmazkodni.¹³

Nem nehéz észrevenni, hogy ilyen személyek a legkülönfélébb tevékenységek gyakorlói között megtalálhatók. A gyári munkások között csakúgy vannak az átlagosnál sérülékenyebbek (akiket társaik ügyetleneknek szoktak nevezni), mint az otthoni tevékenységek folytatói között. A motivációs, beállítódásbeli különbség csakúgy, mint a szociális miliő meglehetősen eltérő lehet a különféle tevékenységek megvalósítása esetén. Eltérő a társadalmi megítélés is. Hiszen – hogy ismét csak példával éljek – egészen más (jogon belüli és azon kívüli) következményekkel számolhat az, aki gépjárművezetés közben nem alkalmazkodik (és balesetekben vesz sorozatosan részt), és másokkal az, aki gyermekét nem tudja helyesen nevelni (és emiatt a gyermek visszatérően leforrázza magát, folyton baj éri, de szerencséjére nem szenved halálos sérülést).

Megfelelő általánosítással élve megállapítható, hogy a deviáns magatartás és annak jogi megítélése összefüggéseit vizsgálva a *devianciákat három fő csoportba lehet sorolni*. Vannak olyan viselkedésformák (döntések, tettek), amelyeket a jog büntet; vannak olyanok, amelyeket a jog büntetni nem szokott, bár ennek elvi lehetősége megvan; végül vannak olyanok, amelyeket jog azért nem büntet, mert ennek törvényadta lehetősége kizárt.

Az első két csoportról az előzőekben már bőven volt szó. Érintőlegesen harmadikkal is foglalkoztam. E körben azonban további szempontokra is fel szeretném hívni a figyelmet. Az imént tárgyalt baleseti példa során is már látható volt, hogy a jogilag nem büntethető személy nem ritkán legalább oly mértékben veszélyes a társadalomra, mint az, aki ellen a jog teljes fegyvertárát beveti. (A közlekedésben gyakran szokták épp őket az igazi bajkeverőkként emlegetni. Ők azok, akik deviáns viselkedésükkel olyan indulatokat váltanak ki környezetükben, olyan tettekre késztetik partnereiket, amelyekre normális viselkedésük esetén nem került volna sor.) Nagyon is kérdéses, hogy az alábbi két, igen tipikus viselkedésforma közül melyik a társadalomra veszélyesebb, melyik okozza a nagyobb kárt a közösségnek. Az-e, amelyik tartósan feltűnés-

¹³ Vö.: Tillmann, W. A.—*Thesis*, M. S.: The Psychiatric and Social Approach to the Detection of Accident Prone Drivers. University of Western Ontario, London, Ontario 1948.; Cohen, J.—*Precision*, B.: Causes and Prevention of Road Accidents. Farber and Farber Ltd. London 1968. 51. old.; Cameron, C.: Accident Proneness. Accident Analysis and Prevention Vol. 7 (1975) 49–53. old.; Kunkel, E.: Die Unfallneigung im Strassenverkehr. Verlag TÜV Rheinland GmbH 1973. 9., 27. és 86. old.

mentes magatartást tanúsít, de egyetlen hibás döntése folytán a legsúlyosabbnak ítélt következményt: emberhalált idéz elő; vagy az-e, amelyik a hosszú időn keresztül, morális és egyéb okokra visszavezethetően egy adott közösség egészséges együttlétét, működését mérgezi meg? Nem az a tett vagy tetsorozat-e az elítélendőbb, amelyik azt eredményezi, hogy egy másik ember ennek következtében öngyilkosságba menekül, vagy alkatától függően esetleg szívinfarktust kap? (Az ennek elérésére irányuló szándékot most eleve kívül rekesztjük vizsgálódási körünkön.) A kérdésfelvetés már szokatlanságánál fogva is deviánsnak tűnhet. Amennyiben azonban elfogadjuk a bevezetőben felvázolt alapszempontokat, a témakör érintése már korántsem tekinthető teljesen megalapozatlannak. A levonható következtetések pedig messzire mutatnak. Ezek közül számunkra a leglényegesebb annak világos felismerése, hogy a jog jelenleg a deviáns viselkedés szabályozására csak következtelenül és igen korlátozott körben képes. Akár a kör bővítése, akár a jogi szabályozás újrafarmálása a morális szempontok jelenleginél fokozottabb tekintetbevételét igényli.

IV. Deviancia és büntetőjogi szabályozás

A gondatlan deviancia eddigi tárgyalása során már több ízben szó esett az alapjelenség és annak jogi (büntetőjogi) megítélése közötti viszonyról. Úgy vélem, hogy szükséges ezeknek a szempontoknak az alcímben megjelölt viszonylatban való összegzése. A törvényi szabályozás ismertetése viszont mellőzhető, ezért legfeljebb esetenként utalok rá. Fontos ugyanakkor szólni a jogi beavatkozás lehetőségeiről és ezek várható hatásáról.

Tekintsük át először, hogy milyen törvényszerűségek figyelhetők meg a *deviáns viselkedés és a jogsértő magatartás* között.

Korábban — bizonyos fenntartásokkal ugyan — elfogadtam azt az álláspon- tot, amely szerint a társadalom szempontjából diszfunkcionálisnak tekinthető viselkedést deviánsnak tekintjük. Megállapítható, hogy ezek nagy része sokszoros áttételen keresztül közvetve, kisebb része közvetlenül veszélyes a társadalomra. Ez utóbbi magatartásformák egy részét jogellenesnek, ezen belül egy szűk kört büntetőjog-ellenesnek tekintünk.

A deviáns viselkedés köreinek szűkülése során egyre-másra *ellentmondá-*

valtal találjuk magunkat szemben. A gondatlan deviancia szempontjából a legfontosabbak ezek közül a következők.

A büntetőjog amikor a többségtől jól elkülöníthető kisebbséggel szemben kíván fellépni, lényegében egy fajta *mércé* alapján választja szét az embereket. Mivel a büntetőjog egyik kitűzött feladata, célja a társadalom fejlődése szempontjából fontos, erkölcsi alapokra épülő jogi normák fokozott tiszteletének elérése: ezt a mércét — helyesen — magasra helyezi. Nem azt tartja csak szem előtt, hogy a társadalom mit teljesít, hanem azt is, hogy továbbfejlődése szempontjából mit kell teljesítenie. A gondatlan bűnözés körében ezért a *gondos modell* szerint viselkedőt tekinti zsinórmértéknek. Ez az egyén a jogalkotó által elvárható gondossággal jár el (ami esetleg több lehet, mint amit a társadalmi átlag teljesít), ugyanakkor — és ezt nem szabad elfelejtenünk! — nem tökéletes. Ha a mércét ez utóbbihoz igazítaná: teljes mértékben elszakadna társadalmi valóságtól és az emberekkel szemben lehetetlen kívánalmakkal, elvárásokkal lépne fel. Ezek után nézzük meg, miként valósul meg a szemlélet *gyakorlatban*.

Elsőként meg kell állapítani, hogy a jog ma a gondatlanság körében *egyetlen tett* megítélése alapján dönt. Amennyiben ez jogellenes, egyúttal valószínűleg (maga a tett önmagában, és a tett megvalósulása pillanatában a tettes is) devians. Mégpedig oly jelentős mértékben, hogy az nemcsak az átlagostól, de az annál gondosabban (bár kétségtelenül nem tökéletesen) cselekvő személyek viselkedésétől is eltér. Kérdéses, hogy ennek alapján alkothatunk-e véleményt általában a tettesről? Mondhatjuk-e, hogy a jogsértés megvalósítója — egyetlen jogsértés ismeretének függvényében — devians? Eddigi ismereteink tükrében nyugodtan felelhetünk nem-mel. Mégpedig azért, mert egyetlen ember sincs, aki képes volna arra, hogy mindig gondos legyen. Ha pedig ilyen egyén nem létezik, úgy — amíg ennek ellenkezője nincs bizonyítva — a szóban forgó alany sem tér el tőle.

Erre azt mondhatná valaki, hogy az állítás igaz, azonban vannak olyan magatartáshibák, amelyeket el lehet kerülni. Sajnos az érvelés ellenkezik a kutatási tapasztalatokkal. Természetesen a hibázó személyek köre most már szűkebb lehet. Aki nem dolgozik gyárban, az nem fog véteni a munkavédelmi előírások ellen. Aki soha nem lép ki az utcára, az nem fog közlekedési szabálysértést elkövetni. Aki nem dolgozik a kereskedelemben, az nem fog rossz minőségű terméket forgalomba hozni. A jogellenes viselkedés elkerülésére csak egyetlen biztos lehetőség van: amennyiben valakinek élet-, munka-, moz-

gásterre független a jogsértésre lehetőséget nyújtó területek egyikétől vagy másiktól.

A különféle jogsértések elkövetésének lehetőségeit vizsgálva csak azok elkövetési valószínűségében vagy az elkövetés gyakoriságában van eltérés. Ezek egy jelentős része szituatív és gyakorlatilag az emberek foglalkozása determinálja, másik részük személyiségfüggő. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy az emberek túlnyomó többsége kevésbé képes a foglalkozás körében elkövetett gondatlan veszélyeztetés tényállását megvalósítani, mint közúti balesetet okozni.

Amennyiben a realitások talaján kívánunk maradni, csak egy választásunk lehetséges: azokat a személyeket kikülonítani, akik egy-egy életterületen — a gondos modell szerint viselkedő emberhez képest is — eltérő magatartást tanúsítanak. Ennek viszont előfeltétele, hogy ne egyetlen tett, hanem tettek sorozatának ismerete álljon rendelkezésünkre. Ez az egyetlen biztosíték arra, hogy valóban a deviáns személyekkel szemben tudjunk fellépni a büntetőjog eszközeivel.

Ez a szemlélet ma még nem érvényesül kellő mértékben. Emiatt nem kizárt, hogy aki napjainkban bűnelkövető, az (még ha a hatályos törvény szerint jogsértő, bűnös, mégis) egyáltalán nem biztos, hogy deviáns. Azt pedig nem szükséges hangsúlyozni, hogy ezzel a felfogással a jog szerepe ellentmondássá válik: elvi célja a súlyos mértékű deviancia visszaszorítása, ami olykor úgy valósul meg, hogy még az enyhe mértékben sem deviáns személyekkel szemben is fellép. Amennyiben a büntetőjog preventív szerepét előtérbe helyezzük, megállapíthatjuk, hogy a speciálprevenció nem ritkán olyanokkal szemben kerül érvényesítésre, akiknek erre semmiféle szükségük nincs. (Jelenlegi viszonyaink között ezek számaránya a felelősségrevontak körében még közelítő pontossággal sem állapítható meg. A kutatások azonban arra utalnak, hogy szerepük nem hanyagolható el.) Ismerve a büntetésnek a társadalom és az egyén számára okozott hátrányait (amelyek kedvező esetben természetesen — legalábbis elvileg — kiegyenlítődnek a büntetés által kiváltott kedvező változásokkal), megállapítható, hogy az előzőek alapján szükségtelennek tekinthető büntetés nemcsak igazságtalan, hanem kifejezetten káros mind az egyénnek, mind a közösségnek. Úgy vélem: a gondatlan bűncselekmények körében kizárólag társadalomvédelmi szempontból érdeke az egyén esetleges további hátrányokozásától büntetőjogon kívüli eszközökkel (pl. foglalkozástól eltiltás) megfelelően védelmezhető.

Csupán a generálprevenció hatékonyságába vetett remény kompenzálhatná ezt a hátrányt — feltéve természetesen, hogy az bizonyítható (vagy legalább gyakorlati tapasztalatok alapján vélelmezhető) volna. Erről azonban jelenlegi ismereteink szerint — mint még látni fogjuk — szó sincs. (De ha így is volna: nem deviáns, sőt a gondos modell szerint cselekvőt követő ember elítélése még mindig erkölcstelen maradna és ezért megengedhetetlen lenne.)

A probléma azáltal fokozódik, hogy — mint korábban utaltam rá — ugyanakkor a jog számos, mindenki számára nyilvánvalóan súlyosan deviáns személlyel szemben nem lép fel. Akit tehát nem minősít deviánsnak, az egyáltalán nem biztos, hogy követi azokat a normákat, amelyeknek betartására — köbök között — a büntetőjog is ösztönöz.

Miként láttuk, nincs összhang az enyhébb normasértések ellen fellépő szabálysértési jog, valamint a súlyosabb megítélés alá eső cselekmények megvalósítóival szemben fellépő büntetőjog között. Sőt, az eltérés lényegi. Amíg az előbbi alapvetően a jogsértés tényére, annak fokára, minőségére összpontosítja erejét, ennek alapján ítéli meg az egyén tettét, addig a második a következmények súlyosságára alapozza ítéletét.

Megállapítható, hogy a szabálysértési jog — egyetlen intézkedést figyelembe véve — a büntetőjoghoz hasonlóan szintén alkalmatlan arra, hogy a deviáns személyt akár az átlagembertől, akár a gondos modell szerint cselekvőtől elkülönítse. Mivel a szankció ebben az esetben is egyetlen jogellenes tett megvalósításához van kötve: állítható, hogy címkézésre kerülnek olyanok is, akik viselkedése általában összhangban van a társadalmilag-jogilag elvárttal.

Ilyen alapon kérdéses lehet, hogy a gondos modell eszméjének érvényesülését miért nem várom el a szabálysértési jogtól, s miért látom fontosnak a büntetőjog területén.

Az elvi következetlenség valós. Legalábbis akkor, ha megfelelünk egy igen fontos szemponttól. Arról, hogy a kétfajta jogintézmény jelentősen eltér a címkézés jellegében és a (jog)következményekben. Ne feledjük, hogy a szabálysértést elkövetőt a társadalom sokkal toleránsabban ítéli meg, mint a büncselekmény elkövetőjét. Felületes ismereteink szerint a legtöbb esetben — legalábbis a gondatlanság körében — nem vagy csak enyhe fokban tartja deviánsnak. A lehetséges, kiszabható büntetések mértéke és minősége is alapvetően eltérő a kétfajta jogintézmény esetében. A külföldi tapasztalatokat is figyelembe véve sokkal több lehetőség van a fájdalmat okozó, büntetőjogias szankciók alkalmazásától fokozatosan a figyelmeztető és nevelő jellegű intéz-

kedések felé haladni. Egyúttal bőségesek a lehetőségek a szankcionálás szigorítását a tettes valóban deviáns viselkedésével összhangban megállapítani. (Ami egy bizonyos mértéket átlépve automatikusan kerülhetne át a büntetőjog szférájába.)

Itt említem meg azt is, hogy a hagyományos, kifejezetten megtorló jellegű büntetések (elsősorban a szabadságvesztésre gondolkodok) kiszabása mindenfajta speciálpreventív eszmével ellenkezik. Ez a fajta büntetés — miként erre Viski László már csaknem másfél évtizeddel ezelőtt is felhívta a figyelmet — a gondatlan elkövetők körében teljesen felesleges és alkalmatlan az elvileg deklarált cél elérésére.¹⁴ Nem vitathatóan e büntetés kiszabása során a társadalomnak és az egyénnek okozott kár sokkal nagyobb, mint az előny. A közelmúlt kodifikációs és joggyakorlatból származó tapasztalatai egyértelműen bizonyítják egyrészt azt, hogy a büntetőjogi (kodifikációs) szigor enyhítése nem növeli az alapcselekmények számát; másrészt a joggyakorlat szigorítása önmagában alkalmatlan a jogellenes tettek számának mérséklésére. Az első példa a közlekedési balesetokozás körében a legutóbbi kodifikációs változtatás során életbe léptetett, a korábbinál lényegesen enyhébb büntetési tételek „hatástalansága”. A változás óta — tendenciájában — nem növekedett az alapjelenségek száma. A hosszú távon megfigyelhető változás a kodifikációs módosítástól függetlenül alakul. Az utóbbira példa a tilos jelzésen áthaladásból (vagy a szándékos bűncselekményt képező ittas vezetésből) eredő balesetek elszaporodása, amely ugyancsak érzéketlen a joggyakorlat szigorodására.

Külön érdemes szólni arról, hogy egy sor gondatlan normasértés ellen a *szabálysértési jog* fel sem lép, ezért mindenfajta fokozatosság hiányzik a tett hivatalos megítélése során. Előfordulhat az élet számos területén, hogy az egyén jogi szempontból mindaddig feltűnésmentes marad, amíg bűncselekményt nem követ el. Pedig — tömegjelenségi szinten — ezúttal is igaz a korábban már említett megállapítás: a bűncselekmény elkövetését a normaszegések nagy száma szokta megelőzni, csak éppen ezek következmények nélkül maradtak. Ez a helyzet annál elgondolkodtatóbb, mert ilyen körülmények között már valóban a legcsekélyebb esély sincs arra, hogy valakiről magatartása hosszú távon megfigyelt összessége alapján lehessen véleményt alkotni.

Ma még *uralkodónak* tekinthető az az irányzat, amely egyrészt úgy véli,

¹⁴ Vö.: Viski, L.: A közlekedési büntetőjog időszerű kérdései és további fejlesztésének lehetőségei. Magyar Jog 1974/12. 701–707. old.

hogy a széles körben alkalmazott, hagyományos jogi eszközök alkalmasak viselkedés, az ennek alapját képező hibás emberi beállítódás megváltoztatására: másrészt tényként kezeli, hogy ez a beavatkozás mind az egyén, mind társadalom szempontjából hasznos. Az utóbbi években lefolytatott kutatások csekélyek az állításoknak, vélekedéseknek a valóságtartalmát nemhogy a gondatlan, de még a szándékos bűnözés körében is megkérdőjelezték, esetenként cáfolták. Ma már a kriminálpolitikusok nem csekély része vallja legvalószínűbbet azt, hogy a büntetések generál- és speciálpreventív ereje jórészt hitelesen áll, az nem kellően bizonyított. Többen pedig kifejezetten cáfolják, hogy büntetőjogi intézkedések, a büntetőeljárás, a büntetések alkalmasak volnának a kitűzött célok megvalósítására.¹⁵

A két (vagy három) tábor álláspontja helyességének bizonyítására különféle eszközöket használ fel. Újabban főként azok az érvek számítanak nyomósoknak, amelyek megpróbálnak elszakadni a hagyományoktól és elsősorban a szélesebb értelemben vett előny—hátrány (vagy szűkebb értelemben vett költség—haszon) elemzések megállapításaira építenek. Épp az ilyen vizsgálatok mutatják ki, hogy sok esetben a büntetőjogi beavatkozással előidézett hátrány, kár bizonyíthatóan vagy vélelmezhetően nagyobb, mint az elérhető előny.¹⁶

A hagyományos szemlélet megkérdőjelezői csupán egy vonatkozásban értenek egyet a büntetéscentrikus nézet képviselőivel. Kivétel nélkül mindenki azt hangoztatja, hogy a prevenció szempontjából az a legfontosabb, hogy egyetlen jogsértés se maradjon felderítetlenül. A társadalom, az általa működtetett apparátus annál hatékonyabban végzi munkáját, minél következeteseb-

¹⁵ Vö.: Anttila, I.: A Re-assessment of the Role of the Prisons in the Penal System. IPPF-Conference, Helsinki 1974. 1. old.; Bockelmann idézi egyetértőleg Kaiser, G.: Verkehrsdelinquenz und Generalprevention. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1970. 928. old.; Szabó, A.: Bűnözés, ember, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 128. és 248. old.; Szabó, D.: Kriminológia és kriminálpolitika. Gondolat 1981. 280. old.; Vigh J.—Tauber I.: A gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés-büntetés hatékonysága. Jogtudományi Közlemény 1981/6. 502—510. old.

¹⁶ Vö.: Hulsman i.m. 13—15. old.; Lahti, R.: Criminal Sanctions in Finland: A System in Translation. Scandinavian Studies in Law Vol. 21. (1977) 121—157. old.; Vigh J.: Kauzalitás, deterrenció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó 1980. 234. old.; Szabó i.m. 200. old.; HEUNI: Towards Rational and Effective Justice. Seminar Discussion Guide. Helsinki 1984. 5. old.; Jókai, Gy.: A büntetőbíráskodás gyakorlata és perspektívái a változó világban. Büntetőjogi Értesítő 1985/3. 39—41. old.

ben tudja rávenni az embereket a jogkövető magatartás tanúsítására. Ehhez a kettős szemponthoz képest a jogsértőre kiszabott büntetés mértéke másodlagos jelentőségű. Ez viszont megint azt a szemléletmódot támasztja alá, amely szerint minél inkább (hamarabb, gyakrabban) sikerül a deviáns magatartást tettenérni, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a beavatkozás eredményes lesz és nem kerül sor súlyos következménnyel járó cselekmények megvalósítására. Ez a felfogás ráadásul annak elősegítésére is képes, hogy szűkítse azon emberek körét, akik — a kényszerrel fenyegetés, a büntetés reális esélyének hiányában — egyébként súlyos mértékben és visszatérően deviáns magatartást tanúsítanak.

V. Deviancia és megelőzés

A gondatlan deviancia és a gondatlan bűnözés előzőekben feltárt kapcsolatainak ismeretében lényegében már nyilvánvaló az az alapállás, amely segít meghatározni a megelőzés célját és főbb megvalósulási területeit.

Emlékeztetőül visszautalok arra az egyik leglényegesebb összefüggésre, amely a devianciára és annak a büntetőjog által is üldözött körére vonatkozik. Arról van szó, hogy — megfelelő módszerekkel — amíg a deviáns viselkedés — bizonyos időtartományt figyelemmel kísérve — jól meghatározható, a deviáns személy a gondos magatartást tanúsítóktól jól elkülöníthető, addig egyetlen — következményei alapján a társadalomra ugyan kétségtelenül súlyos fokban veszélyes — cselekmény alapján mindez nem lehetséges.

Ebből pedig következik a *megelőzés* legfőbb, általános *célja*: a deviáns viselkedés eltűrhető korlátok közé szorítása. Ez részint generál-, részint speciálpreventív eszközökkel érhető el. Ezeknek az eszközöknek azonban a bűncselekményi szintet el nem érő viselkedésformákra kell hatást gyakorolniuk; e körben kell változást elérniök, s nem arra kell ösztönözzenek, hogy az egyén oly mértékben ne legyen deviáns, hogy bűncselekményt kövessen el. A gondatlanság témakörében végzett kutatásoknak egyik legfőbb tanulsága éppen az, hogy gyakorlatilag lehetetlen úgy a gondatlan bűnözés ellen küzdeni, hogy ez a fáradozás csak a törvényben meghatározott jogkövetkezmények elkerülésére korlátozódjon.

Az előző fejezetben már arról is szó volt, hogy a deviancia visszaszorításának — eredményességét tekintve — erősen kétséges módja a súlyos követke-

ben megnyilvánuló viselkedésformák kemény büntetése. Épp ezért cél-
ra is figyelemmel lenni, hogy egyrészt a pozitív befolyásolás milyen
közveti vehető igénybe, másrészt a szankcionálás egységes rendszerében
ilyen büntetések és intézkedések (mely esetekben, formákban, határok kö-
zvetlenül vezethetnek eredményre. Elsősorban azokra a társadalmi körülményekre
hatást gyakorolni, amelyek arra indítják az egyént, hogy szükségleteit
helyesen ismerje fel és a szükségleteit a társadalmilag elvárt módon elégítse
ki. A szükséglet és a tett között számos közvetítő láncszem található. Ilyenek:
érdekek, az érték és normarendszer, bizonyos döntések előtt a konkrét szit-
uáció, a beállítódás, a motívumok stb. Ezek szoros kapcsolatban vannak egy-
mással. Nem szóltam még a kultúráról, amely egyrészt közvetítő szerepet
játszik múlt és jelen között, másrészt — részint épp az előbb mondottak miatt
meghatározza, miként szubjektívulódik az objektív társadalmi környezet
döntést meghatározó és az előbb szintén említett főbb determinánsain ke-
zretül az egyénben, az emberek bizonyos kisebb-nagyobb közösségeiben, ré-
tegiben.

Ezekből a tényekből viszont már önként adódik az a következtetés, hogy
deviáció gondatlan formái ellen akkor lehet a *leghatékonyabban* fellépni,
a jelenség számára jelenleg kedvező *feltételeket* korlátozzuk. Ezek pedig
lényegileg eltérő csoportra oszthatók. Ide soroljuk egyrészt azokat, ame-
lyek a deviáns beállítódás megakadályozását célozzák; másrészt azokat, ame-
lyek megakadályozzák a helytelen beállítódásból eredő hibás döntést. Amíg
első kör főként a személyiséghez, addig a második jórészt a situációhoz
tartozik. (Nem szituatív cselekmények esetében — amelyek köre esetünkben
igen szűk — természetesen ez utóbbi területet értelemszerűen ki kell terjesz-
ten azokra a körülményekre, amelyek fizikailag megakadályozhatják a té-
vedést.)

A gondatlan bűnözés körében folytatott kutatások azt mutatták, hogy a jogi-
elítélendőnek tekintett magatartás társadalmi determináltsága igen messzi-
re vezet. Sok esetben a szándékos bűnözéssel közös gyökerekből, az ott feltárt
problémákból fakadnak. Alapvető eltérések pszichés, beállítódási szinten ta-
pasztalhatók.

Amennyiben ez a megállapítás igaz, úgy tudomásul kell vennünk, hogy
deviancia gondatlan formáiban történő változás ugyanazoknak a társadalmi
méretű szabályozó erőknél a függvényében változik, mint amelyek a deviáció
más, azonos egyéb formáját is alapvetően irányítják. Lényegében ugyanazokkal a

tipikus bünetdijon kívüli, a társadalmat formáló eszközökkel kell beavatkozni, amelyeket a döntéshozók az egyéb deviáns formák, csoportok megfelelő befolyásolására alkalmasnak vélnek. Amennyit a gondatlan bűnözéssel foglalkozó kutató ezekhez hozzátehet, az mindössze annyi, hogy kiemeli egy-egy szabályozandó terület fontosságát. Ennek során felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos intézkedések megtörténte vagy elmaradása miként befolyásol egy-egy szűkebb területet. Elősegíti a döntéshozót abban, hogy az információk, összefüggések rendelkezésre bocsátásával helyesebben rangsoroljon, jobban határozzon meg súlypontokat, mint ezen információk nélkül.

Ilyen alapon lehet pl. felhívni a figyelmet arra, hogy a melléküzemági tevékenységekben fellelhető szaktudásbeli problémák nemcsak a termelékenységre, hanem a munka biztonságára is káros hatást gyakorolnak; ez utóbbi pedig kihatással van a szabadidőben végzett tevékenységre is. Ezen az alapon lehet pl. arra utalni, hogy az ötvenes évek elején tapasztalható ellentmondásos gazdaságirányítás még ma is károsan befolyásolja a biztonságot, mert a tervszemlélet, mindenáron való tervteljesítés óhaja háttérbe szorítja a biztonságos munkavégzés, az emberkímélő munkamódot kibontakoztatására tett — ma még sok helyen csak elméleti — erőfeszítéseket.

Ugyanilyen megfontolások alapján kell szorgalmazni nem csak egyszerűen a döntések előtti előny—hátrány elemzés végrehajtását, hanem kiemelni azt, hogy ez az elemzés hosszú távra kell irányuljon. Bizonyos, a társadalom egész életét lényegesen befolyásoló döntések meghozatalánál jobban figyelembe kell venni a ma leegyszerűsítve, nem vártak nevezett mellékhatásokat. (Azok egy része ugyanis csak kellő körütekintés nélkül nem látható előre, csak ily módon okoz meglepetést a döntéshozó részére.)

Megállapítható, hogy a gondatlanság körében is a deviáció egy jelentős része szorosan kapcsolódik a *hátrányos helyzet*hez. Amilyen mértékben sikerül ezeknek, a társadalom fejlődése fővonalától leszakadt személyeknek, családoknak az életmódját megváltoztatni (pl. a szociálpolitika hatékony közreműködésével, de semmiképp sem adminisztratív-büntetőjogi eszközök alkalmazásával), oly mértékben fog visszaszorulni a deviancia. A tágan értelmezett kultúra széles körű terjedése az előfeltétele a szükségletek, érdekek helyes megélésének, és az ebből fakadó fokozott alkalmazkodásnak.

Mint említettem, a szituatív bűncselekmények, az ilyen jellegű deviációs formák visszaszorításának — az említettekén túl — további lehetőségei is adóttak. Ezek esetében viszont probléma, hogy többnyire jelentősek az anyagi

vonzataik. Amennyiben azonban a döntések meghozatalakor nagyobb jelentőségre tesz szert a költség—haszon elemzés szemlélete, úgy várható, hogy a megelőzés hagyományos és nem eléggé hatékony szemléletében is változás fog bekövetkezni. A közlekedés körében pl. már ma is nyilvánvaló, hogy az objektív körülmények kedvező megváltozásába (pl. a járművek aktív és passzív biztonságának fokozásába, így az autópályák építésébe) fektetett összegek térülnek meg a leggyorsabban és egyben a legbiztosabban. Ezek mellett a más pozitív befolyásoló eszközök (mint pl. a propaganda, oktatás) hatása csak másodlagos jelentőségű, hatásfoka vagy kétséges vagy bizonyíthatatlan vagy igen alacsony fokú — figyelemmel a ráfordított összeg nagyságára.

Különösen figyelemmel kell lenni az olyan területekre, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak az életmód gyors megváltoztatásával. Régi tétel, hogy a tudat elmarad a létfeltételek mögött. Ma már úgy tűnik, hogy a feltételek — még viszonylag kedvezőtlen gazdasági körülmények között is — gyorsan javíthatók, a tudat átalakítása viszont — szemben a néhány évtizeddel ezelőtti reményekkel — csak igen korlátozott mértékben gyorsítható. Ráadásul az erőfeszítések eredményessége csak kis mértékben van összefüggésben az anyagi viszonyokkal. A hagyományoknak — esetünkben — a visszahúzó ereje sokkal nagyobb, mint azt sokan korábban vélték.

Ebből pedig az is következik, hogy mindenfajta — nevelő, jutalmazó, büntető jellegű — tudati befolyásolás ha nem is teljesen hatástalan, de a befektetett erőfeszítések legfeljebb csak hosszú távon és korlátozott mértékben hozzák meg a remélt eredményeket. Épp ezért a jelenleginél racionálisabb, számításokon nyugvó elemzésekre van szükség annak megállapításához, hogy milyen beavatkozások érik meg azt az összeget, amelybe kerülnek és melyek azok, amelyek a — remélt, a bizonyított — haszonhoz képest túlságosan drágák. E döntések meghozatalához további kutatásokra van szükség.

Ebből kiindulva kodifikációs módosítás útján el kell érni, hogy

- a gondtalan bűncselekmények törvényi tényállásainak köre szűküljön;
- e cselekmények kikerüljenek az ún. „eredménybűncselekmények” köréből;
- a szabadságvesztés-büntetés alkalmazásra ne kerülhessen;
- a büntető jellegű beavatkozással együtt (ahol erre lehetőség van) korrekív intézkedések alkalmazására is sor kerüljön.